

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Exile memories and the Dutch Revolt : the narrated diaspora, 1550 - 1750

Müller, J.M.

Citation

Müller, J. M. (2014, May 14). *Exile memories and the Dutch Revolt : the narrated diaspora, 1550 - 1750*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/25763>

Version: Corrected Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/25763>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/25763> holds various files of this Leiden University dissertation

Author: Müller, Johannes

Title: Exile memories and the Dutch Revolt : the narrated diaspora, 1550 – 1750

Issue Date: 2014-05-14

Nederlandse samenvatting

De Nederlandse Opstand (ca. 1566 - 1648) leidde tot een ongekennde migratiegolf en zorgde ervoor dat meer dan 100.000 mensen hun thuis verlieten en zich elders in de Nederlanden of in Duitsland of Engeland vestigden. Dit proefschrift brengt de herinneringscultuur van de Nederlandse migranten en hun nakomelingen in beeld en onderzoekt hoe het oorlogs- en vluchtverleden herdacht en gecultiveerd werd. Zoals dit onderzoek laat zien, bleven deze herinneringen langer bewaard dan tot nu toe gedacht en speelden zij vaak nog een rol toen zelfs de tweede en derde migrantengeneratie al overleden was. Dit gegeven vraagt om een verklaring en het onderhavige proefschrift laat zien waarom het verleden levendig gehouden werd en welke betekenissen en functies de herinnering aan voorgaande generaties had.

Het migratieproces zelf is sinds de studies van Jan Briels en anderen grondig bestudeerd en met name de eerste generatie van vluchtelingen is goed in beeld gebracht. Het bestaande beeld van de grootschalige migratie heeft echter nog steeds beslissende beperkingen. Ten eerste heeft met name de Nederlandse historiografie de vluchtelingen voornamelijk onderzocht met betrekking tot hun invloed op de Noord-Nederlandse economie en de cultuur. Daarbij werd vaak impliciet uitgegaan van een eenzijdig transfer van cultureel en economisch kapitaal naar een nieuwe leefomgeving. Ten tweede werd de vluchtelingenpopulatie vaak als een statische en homogene groep opgevat die zich duidelijk van de inheemse bevolking onderscheidde en zo vaak voor onbehagen zorgde. Terwijl er tijdens politieke en religieuze conflictmomenten inderdaad sprake was van een uitgesproken anti-immigrantenretoriek is het beeld van de verhoudingen tussen nieuwkomers en gevestigden in de Nederlandse historiografie eenzijdig bepaald door tijdelijke conflicten zoals de onlusten tijdens het Twaalfjarig Bestand (1609-1621). Het is vooral de verdienste van buitenlandse historici geweest, de interactie tussen migranten en de inheemse populatie in beeld te brengen. Met name Heinz Schilling en Jesse Spohnholz hebben de positie van Nederlandse migranten in Duitsland en Engeland systematisch onderzocht en de soms moeilijke relaties tussen gevestigden en nieuwelingen in hun concrete sociale en politieke contexten geplaatst.

In de internationale historiografie over vroegmoderne migranten valt op dat deze vaak eenzijdig de nadruk legde op religieuze en confessionele aspecten.

Theologen en historici als Heiko Oberman en Heinz Schilling meenden zelfs een

gereformeerde 'Exulantentheologie' te kunnen herkennen die een duidelijke scheidslijn werd tussen katholieken en Lutheranen aan de ene en Calvinisten aan de andere kanten. Terwijl de eerste twee veel meer op lokale parochiale gemeenschap georiënteerd geweest zouden zijn en als gevolg daarvan vreemdelingen - en vreemdelingschap op zichzelf - met argusogen bekeken zouden hebben, zouden gereformeerden door hun vluchtervaringen in Frankrijk en de Nederlanden Oudtestamentische duidingmodellen voor ballingschap omarmd hebben. Als gevolg daarvan zouden zij veel meer op internationale netwerken gericht geweest zijn en balling- en vreemdelingschap vanuit theologisch perspectief positief beoordeeld hebben (Oberman gaat zelfs zo ver te zeggen dat Calvinisten hierdoor leerden het vroegmoderne christelijke antisemitisme achter zich te laten). Al een eerste verkenning laat zien dat dit beeld eenzijdig is: Zo werd Nederlandse vluchtelingenidentiteit door Lutheranen in Frankfurt even lang en intensief gekoesterd als door gereformeerden in Amsterdam of London.

Daarnaast dringt zich de vraag op in hoeverre vroegmoderne 'Exulantentheologie', of theologische duidingen van ballingschap in het algemeen, een confessioneel verschijnsel waren. Hoofdstuk 1 van dit proefschrift onderzoekt daarom hoe religieuze en culturele discoursen over ballingschap tot stand kwamen en hoe zij later de herinnering bepaalden. Daarbij wordt duidelijk dat alle confessies een vergelijkbare manier van spreken over ballingschap ontwikkelden. Opvallender is echter dat juist a-confessionele individuen als Coornhert zich in bijzondere mate als vreemdelingen zagen. Het besef tussen de verschillende godsdienstige kampen te zitten versterkte juist hun gevoel van vreemdheid en de identificatie met thuisloze helden uit het Oude Testament, met name Abraham die uit Chaldea vertrok om op zoek te gaan naar het hem door God beloofde land. Zowel binnen confessioneel gedefinieerde netwerken en groepen als ook daarbuiten kwamen nieuwe discoursen over ballingschap op die de kaders van de toekomstige herinnering zouden bepalen.

In de eerste decennia na de migratie was de herinnering aan het verloren thuisland vooral op de toekomst gericht. Veel migranten zagen hun ballingschap vooral als een tijdelijk afscheid van thuis en verwachtten terug te kunnen komen als het politieke tij zou keren. Met name in het laatste decennium van de zestiende eeuw, toen het Staatse leger grote successen boekte, werd de hoop aangewakkerd dat het verloren Zuiden terugveroverd zou worden en een thuiskomst naar 'het beloofde

land' nabij zou zijn. Zoals uit de correspondentie van verschillende koopmansfamilies blijkt werden herinneringen aan Vlaanderen en Brabant bewaard met het oog op een toekomst in het Zuiden. Toen aan de vooravond van het Twaalfjarig Bestand (1609-1621) definitief bleek dat een herovering onmogelijk zou zijn veranderde de herinnering. Exemplarisch hiervoor is de uitspraak van koopman Johan Thijs die in 1601 verklaarde zich nu definitief in Holland te willen vestigen en Antwerpen te willen vergeten. Inderdaad schrijft hij in zijn latere brieven nauwelijks meer over zijn oude thuisstad, terwijl zijn correspondentie van voor 1601 vol is van referenties naar 'thuis' en 'het beloofde land'. Zoals hoofdstuk 2 van dit proefschrift betoogt waren veel Zuid-Nederlandse publicisten zich bewust van dit verband tussen herinnering en toekomstverwachting. Auteurs die de publieke opinie wilden beïnvloeden om een bestand met het Zuiden te voorkomen wilden de herinnering aan het verloren thuis wakker houden om er zo voor te zorgen dat dit gebied van het 'Spaanse juk' bevrijd zou worden. Toen dit uitzichtloos bleef kwam daarmee ook een einde aan de 'hot memory' die tot directe politieke actie noopte. Pas in de volgende generaties zou een nieuwe vorm van 'cold memory' opkomen die met het verlies van het Zuiden verzoend was.

Hoofdstuk 3 belicht de in de literatuur vaak aangehaalde conflicten tussen migranten en de lokale bevolking. Zoals blijkt werden herinneringen aan het opstandsverleden in de Zuidelijke Nederlanden vaak ook tegen migranten gebruikt. De vaak expliciet anti-Calvinistische strekking van veel verwijten tegen Vlaamse en Brabantse migranten schetste een beeld waarin de orthodoxe gereformeerden vooral 'vreemdelingen' waren die de traditionele samenleving probeerden te ondermijnen. Dergelijke propaganda zegt echter meer over de directe politieke conflictmomenten, zoals bijvoorbeeld de Bestandstwisten, dan over de algemene verhoudingen tussen nieuwkomers en ingezetenen. De uitsluiting van Zuiderlingen uit politieke ambten werd voor een relatief korte tijd consequent gehandhaafd en van een langdurige scheiding tussen migranten en gevestigde poorters kan in de meeste steden geen sprake zijn. Het cliché van Vlaamse radicale Calvinisten en Hollandse gematigden dat in het moderne onderzoek vaak stilzwijgend is overgenomen uit de toenmalige propaganda moet dan ook genuanceerd worden. De reactie van veel zuiderlingen op dergelijke clichés bestond er dan ook in, een nieuwe vorm van identificatie met hun nieuwe thuis te propageren. Terwijl de 'Hollanders' er gewoon geboren waren

hadden de migranten bewust gekozen voor de nieuwe stad. Zij waren burgers uit overtuiging en daarmee in bijzondere mate loyaal tegenover de nieuwe samenleving, zo verkondigden Karel van Mander, Pieter van Hulle en anderen. Herinneringen aan het verloren Zuiden werden steeds meer geïntegreerd in de lokale herinneringscanons en vluchtelingenidentiteit kon vaak relatief onproblematisch samengaan met nieuwe stedelijke identiteiten.

Ondanks de toenemende oriëntatie van vluchtelingen op hun nieuwe thuissteden, met name in de Nederlandse Republiek, bleven oude netwerken tussen Duitsland, Nederland en Engeland lang bestaan. Met name kooplieden, maar ook kunstenaars, handwerkers en soms zelfs textielarbeiders hielden de contacten van hun ouders in stand en verhuisden en trouwden langs de oude migratieroutes. Voor veel beroepsgroepen had dit directe economische voordelen. Ballingschapsherinneringen konden dus juist ook een heel praktisch nut hebben en het koesteren ervan voor een bredere geografische oriëntatie zorgen, die nieuwe economische mogelijkheden met zich mee bracht. Terwijl veel kooplieden ook al eerder grote translokale netwerken hadden gold dat voor de andere bovengenoemde beroepsgroepen meestal niet.

De hoofdstukken 4 en 5 brengen in beeld hoe vluchtelingenherinneringen in familiekringen bewaard en vaak juist in de tweede en derde generatie opnieuw heruitgevonden werden. Terwijl de eerste generatie vaak gezwegen had over het verleden zodra de terugkeer onmogelijk bleek deden kinderen en kleinkinderen hun best om hun familiegeschiedenis te reconstrueren. Met name in welgestelde kringen waar migranten ambities hadden om tot de lokale elites door te dringen was hun afkomst heel belangrijk en herschreven zij deze ook vaak om daarmee indruk te maken. Veel families claimden een adelsstamboom, niet zelden met succes. Het is opvallend dat vreemdelingschap in de familie verhalen bijzonder benadrukt werd, terwijl men juist probeerde om in lokale netwerken door te dringen. De keuze van voorouders voor het vreemdelingschap werd vaak met heroïsche verhalen opgesmukt en hun oprechtheid in religieuze en politieke zaken sterk benadrukt. In sommige gevallen is het mogelijk om de verschillende generaties die de familie verhalen opschreven te identificeren. Wat daarbij opvalt is dat dezelfde verhalen door verschillende generaties van een andere duiding werden voorzien en aan de toenmalige behoeftes en verwachtingen werden aangepast.

In de loop van de zeventiende eeuw kreeg vreemdelingschap onder invloed van piëtistische en puriteinse discoursen meer waardering. Nieuwe religieuze bewegingen probeerden zich van de grote massa ‘naamchristenen’ te onderscheiden en zochten naar een exclusivering van het christelijke leven. In een maatschappij die volgens de piëtisten alleen aan de oppervlakte gekerstend was vreemdelingschap juist een deugd en soms zelfs een teken van uitverkiezing. Net als de geloofsvoorbeelden uit het Oude Testament waren de ware gelovigen vreemdelingen in de wereld en op weg naar het beloofde land. Zowel in Engelse als in de Duitse context hebben historici al vaak geconstateerd dat er nauwe banden tussen piëtistische netwerken en de verschillende vluchtelingenkerken bestonden, maar een overtuigende verklaring voor dit feit is de historiografie tot nu toe schuldig gebleven. Volgens W. Op ’t Hof zorgde de ballingschapservaring van de vluchtelingen voor een geloofsverdieping en openheid voor nieuwe vormen van vroomheid. Hierbij wordt echter vergeten dat de banden tussen piëtisten en vluchtelingen pas in latere generaties ontstonden. Het causale verband moet mijns inziens daarom omgedraaid worden: Nakomelingen van vluchtelingen die tot op zekere hoogte nog steeds als nieuwkomers golden ervoeren plotseling een statusverhoging door hun situatie als vreemdelingen. Via de transnationale culturen van het piëtisme werden ballingschapsherinneringen nieuw gecontextualiseerd en verder doorgegeven – vaak tot in het heden, waar veel van de Nederlandse vluchtelingenkerken nog steeds bestaan.

Herinneringen aan ballingschap konden heel uiteenlopende verschijningsvormen en functies hebben. Ballingenidentiteit werd in verschillende confessionele richtingen gecultiveerd, maar de logica van deze cultiveringen was doorgaans bepaald door een drang naar exclusiviteit. Gevluchte voorouders te hebben die voor de juiste religieuze of politieke overtuigingen hadden moeten lijden werd meer en meer een bron van status. Zoals deze studie laat zien is ballingenidentiteit geen gegeven dat uit demografische cijfers of systematisch onderzoek naar partnerkeuze uitgedestilleerd kan worden. De Zuid-Nederlandse migranten die naar Duitsland, Engeland en de Nederlandse Republiek gingen waren geen ‘etnische’ groep die tegenover homogene lokale bevolkingen stonden: wie ‘buitenlander’ was en wie ‘Nederlander’, wat ‘zuidelijk’ was en wat ‘Hollands’, werd in verschillende situaties verschillend beoordeeld en geherdefinieerd. Of en in

welke mate individuen en families zich met het migratieverleden bleven identificeren hing er niet altijd van af of zij rechtstreeks en in volle lijn van migranten afstamden en personen die hun ballingenidentiteit fervent uitdroegen hadden soms maar weinig gevluchte voorouders. De vroegmoderne Nederlandse diaspora was daarom geen stabiel demografisch gegeven, maar eerder een ‘voorgestelde gemeenschap’ die enkelingen de keuze liet om zich ermee te identificeren of niet. Dat de meeste mensen dat uiteindelijk niet deden was te verwachten geweest, maar dat velen er wel voor kozen om zich met hun Zuid-Nederlandse afkomst te identificeren en zodoende de vele Nederlandse kerken in Duitsland en Engeland tot op het heden te laten voortbestaan, laat zien dat de interpretatiekaders voor een ver verleden steeds vernieuwd werden en oude verhalen op deze manier levendig bleven.